

Egy új állam születése (Történelem és írói látásmód)

E sorok írója hosszú időn keresztül foglalkozott Fábry Zoltán életművével. Az ő írói-szellemi teljesítménye természetesen nem légüres térben jött, jöhetett létre, hanem: történelmi-társadalmi közegben. A Fábry-életmű létrejöttéhez is szükség volt bizonyos társadalmi közegre. Valamikor, évekkel ezelőtt - Szlovákiában - azt mondtam, egy előadásban (Fábry Zoltán halála után), hogy ez az írói életmű csakis Stószon jöhetett létre. Így lett teljes a Fábry-életmű. Ezúttal tehát nem teljesen irodalomközpontú beállítottsággal, ama bizonyos történelmi hátteret szeretném fölvezetni.

Fábry Zoltán maga írta 1968 tavaszán: "...Ötven év előtt alakult itt egy új haza: Csehszlovákia. Ötven éve – jóban, rosszban – mi is lakói vagyunk, részei, részesei..."

Ezek után lássuk hát a történelmi vázlatot, amelynek forrásait Pozsonyban az Egyetemi Könyvtár hatalmas folyóirat- és hírlap anyaga, valamint az Állami Központi Levéltár kötetei és fondjai között kellett feltárnom.

*

Mint köztudott: 1938 szeptemberének utolsó napján, e nap hajnali óráiban megszűnt egy állam. Pontosabban: elindult a megsemmisülés felé. Az ország – a Csehszlovák Köztársaság volt, de problémái, drámája egy egész régiót érintettek.

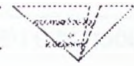
Akik akkor úgy gondolták, hogy megmentették a békét, illetve – a másik oldalon – abban a hitben ringatták magukat, hogy a féktelen düh eltüntethet egy államproduktumot, szóval ezeket a feleket a legkevésbé sem érdekelte (hacsak nem önző szempontjaiktól vezéreltetve), hogy ennek az államnak mi volt, milyen volt a belső rendje; egyáltalán "belül"

(tehát nem csak nemzetközi vonatkozásban) miként fejlődött 1918 és 1938 között.

Nekünk is fel kell tennünk a kérdést: valójában milyen is volt ez az állam; az 1918 után létrejött Csehszlovák Köztársaság?

Itt, a közép-kelet-európai térségben sorra alakultak meg az új – nemzeti és nemzetiségi - államok. Gyakran hozták őket közös nevezőre, melynek egyetlen – differenciálatlan – kulcsszava volt: a kisanant. Holott szó sem lehetett közös nevezőről (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia vonatkozásában). Sem társadalmi berendezkedésükben (államforma), sem gazdasági alapjaikban, sem életvitelükben, sőt – mint utóbb kiderült – politikai, névtán külpolitikai vonalvezetésükben sem. Míg Csehszlovákia (a cseh országgrész jóvoltából) fejlett ipari országnak számított, addig Románia és Jugoszlávia elmaradott, agrárországként élte át az első világháborút követő évtizedeket. Ilymódon a nagy integrációs tervek gyakorlati problémáját nem is tudták kiállni.

Közismert az is, hogy a gazdasági és politikai vákuumba a náci Németország illesztette bele a maga (agressziós) terveit. Más oldalról nézve: a *polgári demokratikus* Csehszlovákia

merőben más típusú országokkal volt körülvéve; hiszen Nyugatról a *weimari*, majd a *fasiszta* Németország ölelte félkörben, Keletről az *1917 utáni* Szovjet-Oroszország (majd Szovjetunió) határolta. Délről a *neobarokk-konzervatív* Magyarországgal volt határos; földrajzilag távolabb - szövetségesei a királyi Románia, illetve az ugyancsak *királyi* SHS (1929-től Jugoszlávia) kerültek el.

Most már Csehszlovákia felé fordulva felvillanthatunk néhány mozzanatot, jelezhetünk bizonyos irányokat. Ilyenekre gondolunk: – Kik hozták létre? – Mi volt, mi lehetett a kitűzött cél? – A népi mozgalom és az emigrációs szervezkedés együttaladása meddig figyelhető meg? – A központi hatalom milyen célt tűzött ki maga elé? – Milyen gazdasági, társadalmi, politikai, nemzetiségi akadályokba ütköztek?

Természetesen: e vázlatban csak részben adhatunk választ a felsorolt (és még annál is több) kérdésekre. Úgy látjuk, hogy célszerű – mintegy kiragadva – a központi hatalom mikéntjét vizsgálni kissé részletesebben: e kérdéskörben ragadható meg az ütközés az elgondolás és a valóság között illetve az a történelmi-társadalmi környezet, mely adalékol szolgálhat Fábry Zoltán az *Éhség legendája* című műve valamint ennek környezetében keletkezett egyéb művek születési körülményeihez.

Előljáróban szeretnénk jelezni, hogy kutatásunk közben eleve két irányú mozgásrendszert véltünk felfedezni. Az Egyetemi Könyvtárban átnézett újságok, lapok, folyóiratok elsősorban bizonyos *horizontális* mozgásrendszert mutatnak, ebben segítenek tájékozódni, míg a levéltári anyagok *vertikális* mozgást mutatnak. Az erős központosításra törekvő államgépezet ilyen irányú mozgására mutat. Az első (a horizontális) a leginkább széleskörűen tudatformáló. A társadalommal a legközvetlenebbül érintkező. A második (a vertikális) mintegy e mögött, sőt *e fölött* húzódik

meg; a közvélemény előtt inkább rejtetten. Minden esetre: zártabb világot tár fel, a maga törvényeivel, az ezekben bújtatott jogi, alkotmányjogi, nemzetközi-jogi, vagy éppen gazdasági törekvéseivel.

Mivel a hamarosan (már 1918 végére, de biztosan 1919 *elejére*) kiépült központi hatalom markáns vonásai kimutathatók, érdemes – általánosságban – végigpillantani, hogy tagjai milyen táborból verbuválódtak: – cseh polgári liberálisokból, cseh agrárpárti politikusokból, cseh nemzetiszocialista pártiakból, találok közöttük cseh ausztromarxistákat is, vagy cseh szociáldemokrata politikusokat, továbbá szlovák publicistákat, vagy kiemelkedő és meglehetősen nagy nemzetközi hírnévre szert tett szlovák tudós értelmiségieket. Tehát - térben és időben – meglehetősen széles a mezőny, melyből – végülis – kialakult az a hatalmi csoport, melynek magva, már hosszú évekkel korábban, korábról, a Masaryk-Benes-csoport volt. Tehát azok, akik – jórészt emigrációból hazakerülve – a tényleges hatalmi képviselőket jelentették.

Egy új – tartalmában is merőben újszerű - államot kellett létrehozniok. Miként T.G. Masaryk emlékirataiból kitűnik, nemzeti mozgalom kiindulópontja az volt, hogy "...a mi helyünk egész történelmünk során a németellenes oldalon volt. Elemezvén az európai helyzetet, mérlegelvén a háború kimenetelét, az aktív Ausztria-ellenes tevékenység mellett döntöttem, remélve, hogy a szövetségesek győznek, és hogy e döntésünk meghozza számunkra a szabadságot..." De rögtön hozzá is teszi: "...A döntés nem volt könnyű, tudtam és éreztem, sorsdöntő lépést teszek; de világosan láttam, hogy e nagy korban nem maradhatunk passzívok..." – Ennek érdekében azt is állandóan szem előtt tartotta, hogy rendkívül fontos: "...a külföldi vezetés kapcsolatban legyen az otthoniakkal..."

De megmutatkozik a filozófus professzor egy másik, gondokkal és dilemmákkal teli

arca: "...valóban érettek vagyunk-e az ellenálásra, érettek vagyunk-e a szabadságra, egy önálló állam igazgatására és fenntartására, mely Csehországból és Szlovákiából állnak, jelentős nemzeti kisebbségekkel? Van-e elég olyan emberünk, akik politikailag érettek rá, hogy felfogják a háború igazi értelmét és megértsék, mi a nemzet feladata a háborúban? Megértjük-e a világtörténelmi pillanatot? Képesek leszünk-e cselekedni, megint valóban cselekedni? Helyrehozzuk, jótételessük Fehérhegyet?"

Ezek a sorok bepillantást engednek egy tépelődő gondolatvilágba; olyan politikuséba, aki emberek millióinak álmát-vágyát fogalmazza meg. Ez vitte őt, a liberális-humanista filozófia professzort egy táborba - az aktív, szervező, dilemmáktól jobbára mentes Beneshez. Hiszen még elképzelésük gondolatrendszere is a valóságos gondolatokat és vágyakat fejezte ki, s nem csupán szimbolikus az, hogy T.G.Masaryk *viláforradalomról*, E.Benes pedig *nemzetek forradalmáról* gondolkozik és ír. Egyébként T.G.Masaryk egyértelműen fogalmazta meg, hogy *azt a háborút* miért és miként értelmezi viláforradalomnak. "A világháború a nemzetek háborúja volt. Nem a régi, állandó hadseregek álltak egymással szemben, hanem az újak... Mivel... a világháborút tömegek vívták, e háborúnak sajátos jellege volt - a harcoló nemzetek jelleme fejeződött ki benne..."

Az új állam létrehozásában, megteremtésében T.G.Masaryk szeme előtt a svájci példa lebegett. Leegyszerűsítve szólván: a svájci berendezkedést óhajtotta átültetni ide, Közép-Európába. A példa adott volt. Csak éppen e régió adottságai nem kedveztek a megvalósulásnak. Pedig Masaryk jól látta: "Svájc, bár kis ország, szellemével hatott az európai kultúrára; nemzetköziségét éppoly intenzíven fejlesztette, mint nemzeti jellegét... Ám Svájc szabad és demokratikus ország. Ausztriában és Magyarországon viszont a nemzetek kény-

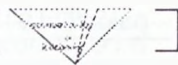
szerből és a monarchikus abszolútizmus nyomására élnek együtt. De éppen ezért tanulhatunk a svájci példából; szem előtt tartjuk majd a különbségeket is, amely közül a legfontosabb, hogy Svájc önálló kis államok - kantonok - szövetsége, hogy mindhárom svájci nemzet része valamely nagy önálló államban élő nagy nemzetnek, és hogy itt már régóta nem voltak nemzeti viszályok..."

Általános tanulságként - elméletben - le is vonta Masaryk a tanulságot: "...A demokráciát és a velejáró szabadságot a figyelmes idegennek az élet minden területén látnia kell és kapcsolat van a föderáció és a demokrácia között; az Egyesült Államokkal és Németországgal való összevetés megkönnyítette dolgomat..."

Az óhajt, az elgondolás csíráját fedezhetjük fel: "keleti Svájcot" létrehozni e középkelet-európai régióban.

Masaryk Svájc-példaképe elsősorban politikailag tudott volna valósággá válni a közép- és kelet-európai régióban. Amde az egyes országok közötti nagyarányú eltérések ezt végülis nem tették lehetővé. A szociális és gazdasági aránytalanságok oly nyomasztóak voltak, hogy azokat áthidalni nem lehetett. Még annak árán sem, hogy - mondjuk - a központi kormányzat egyszerűen nem vesztette el a tudományt. Az említett könyv- és levéltári anyagok nagyon plasztikusan mutatják az eltérést, ennek lényegét a horizontális, illetve a vertikális síkban. A vertikális vonulat sokkal higgadtabb képet nyújt a korabeli csehszlovákiai életről, miként ezt az ugyanakkor megjelent lapokból ítélnélhetők. Ez utóbbiakban pártok és nemzetiségek, központosság és regionalitás viszonyai, és még számos vonás (gyakran kicsinyes intrikák, stb.) volt jellemző. Igaz: ez a kép - ennél fogva érthetően - színesebb, többszólamúbb, többféle érvet is felsorakoztató.

A törvények, a vertikum, a központosság: pártok és nemzetiségek fölött állónak mutatkoztak. Törvényszerű volt, hogy higgadtan és

kérlelhetetlenül, kemény logikával tartották szem előtt az európai távlatokat és – lehetőség szerint – az ország regionális érdekeit. Egységes államban gondolkoztak ezek a központi törvények. Nem vettek figyelembe mást, csak egyetlen – központi – állami érdeket. Prágától távol volt Verhovina. Távol volt Hradcsintól mindenfajta – alsóbb szintű – pártérdek, nemzetiségi (netán nemzeti) torzsalkodás.

Ennek megítélésében – végső eredményét tekintve – a vezetés egységes volt (beleértve a köztársasági elnököt, a kormány szinte valamennyi tagját). Elsősorban Benes dolgozott rendkívül hatékonyan és mindenre körültekintően. Ő mindenütt "jelen" volt. Nemcsak a nemzetközi politikai szerződések ratifikációs okmányait záradékolta – külügyminiszterként –, de a gazdaságiakat stb. is. Ő volt a Csehszlovák Köztársaság (az un. I. Köztársaság) "motorja". Vám-vasúti egyezmények, különböző (belső) gazdasági- és pénzügyi törvények stb. megalkotásában vett részt. Közben fáradhatatlanul járta Európát, s szötte újjá és még újabbá a kisantant szövetséget. A vonakodókat újra és újra meggyőzte. De itt valahol *ő is* a realitás kemény falába ütközött.

A szociális feszültségek oly nagyok voltak, hogy azt sem *ő*, sem Masaryk, sem mások nem tudták áthidalni. Nem tudtak átugrani saját árnyékukon. Verhovina, az *éhség legendájának* földje megcáfolta a demokrácia valóságát.

A híres és elkobzott Fábry-mű. Az *éhség legendája* – a maga kegyetlen realitásában - a demokrácia legendáját is bemutatta. Fábry egykor – az elkobzott példányokra – dedikációként így küldte el az elnöknek, a belügyminiszternek. A stószai szerző az *éhség legendája* helyett a demokrácia legendáját ajánlotta.

Más helyütt, *Sajtószabadság és demokrácia* címen írt cikkében a következőket rögzítette: "A kor lelkiismerete akartam lenni. Az eredmény: börtön, cenzúra, elkobzás. És mindez a paragrafusok nevében, a törvény nevében, a demokrácia nevében, a nép nevében.

Az *éhség legendáját* elkobozta a demokrácia valósága. A létező valóságot – munkátlanok éhségét – semmivé tagadta egy fikció: a demokrácia. Az *éhség valósága* ellen tehát ki kell játszani a demokrácia legendáját.

Magyarországon az államszentség a »szent korona«. Csehszlovákiában: a demokrácia. Magyarországon nincs király, de megvan a középkori jogalap. Látható és tapintható, grófoktól őrzött szimbólum ez. A demokráciának nincs szimbóluma, a demokráciának csak valósága lehet. Hol van?..."

Történt mindez annak ellenére, hogy az első világháború gazdasági nyomorából e régióban leghamarabb Csehszlovákia lábalt ki. Már a húszas évek első éveiben nagyarányú pénzreformot tudott bevezetni; a nemzeti jövedelmet növelni tudta (hiszen a csehországi régió fejlett iparral rendelkezett); az egykori Osztrák-Magyar Monarchia ipari-gazdasági potenciáljának jelentős része e területen maradt.

Sőt, azt is el lehet mondani, hogy az 1929-1933-as világgazdasági válságot is nagyobb megrendülés nélkül vészelte át. Az amúgyis erős központosításra hajlamos vezetés e válság éveiben bevezette a kötött gazdálkodást. A kép tehát úgy fest: nem minden alap nélkül neveztek - különböző időben és helyeken - Csehszlovákiát "keleti Svájc"-nak. A központi hatalmat egy ideig igazolta: sikerül a kísérlet arra - erős cseh nemzeti burzsoáziával a háta mögött -, hogy megteremtsek - adott körülmények között - polgári demokratikus állami berendezkedést.

Csakhogy eközben felvillantak olyan fények, amelyek az imént vázolt képet erősen elhomályosították. Illusztrációképpen csak egyetlen példát villantunk fel, amely ma is meghökkentő, egykor kegyetlen, szociális, gazdasági és nemzetiségi valóság volt.

Sajátos vonásként tűnik eléink a korabeli újságokból: magunk úgy neveztek el – a "három főváros" szindrómája. Évtizedes küzdel-

mekről volt és van szó. Miről is? A korabeli, különböző pártállású és más-más országrészhez tartozó lapok más fővárosról írtak-beszéltek. De melyikről?! – Mindig a konkrét helyzet szabta meg, miről volt szó. Prágáról? Pozsonyról? Ungvárról? Avagy - gyakran negyediként – Munkácsról?

Szlovákiában erős volt a tendencia, mely arra mutatott: Pozsony ez országrész fővárosa. De Kárpátalján: Ungvárt (mások Munkácsot) tekintették annak. Egyetlen -de *egyenetlenül* és *egyenlőtlenül* fejlődő - országon belül régióként változott a "főváros". Ebben nemcsak szeparatista törekvések jelentkeztek, nemcsak nemzetiségi ellentétek (erős cseh-ellenesség!), sokkal inkább az, hogy minél inkább távolodtak – földrajzilag – Prágától, az illető régió annál szegényebb volt, s az éhség nem legenda volt számára; de a demokrácia - igen. Ebből következett: *önkormányzatot* akartak, hogy az elviselhetetlen és kegyetlen problémákat önmaguk tudják - ahogy tudják - megoldani. Prágától hiába vártak segítséget, ígéreteken kívül megoldást nem kaptak. Nem maradt más hátra, mint az: a híradások-

ban, az újságok hasábjain rögzítették vágyálmaikat – az illető régió vágyálmát, az önálló fővárost.

Az egykori vezetésben élt a példa (Svájc), éltek a demokrácia játékszabályai – elméletben. Mert itthon nem tudták megvalósítani. Fejlett ország – jóval 1938 ősze előtt – kezdett (belülről) darabokra hullni. Lassú, emésztő féreg rágta.

Mi maradt 1938-ra? Az egykori ideálok, erős központi kormányzás ellenére, tova lengtek. Az alig pár éve még méltán irigyelt, s nem ironikusan nevezett "keleti Svájc" belehullott a III. Német Birodalom karjaiba. Eltűnt egy – akár modellnek is számottevő – polgári demokrácia; területén sokan osztoztak.

Annyi maradt meg, s erre a hagyományra építettek is: az egykori csehszlovák állami vezetés utat nyitott a cseh és a szlovák nemzeti fejlődés számára – polgári demokratikus keretek között.

Ami ezután következett: az már egy új történet, viszont a logikusan egymásba kapcsolódó események története alapján a viták máig is tartanak.